

***Tahqiqāt-e Tārīkh-e Ejtemā’I* (Social History Studies), VOL:8, NO:1, Spring & Summer 2018**

**The Role and Position of Craftsmen of Khorasan and Transoxiana
during the Timurid Period**

Shahram farahnaki * Jamshid Noruozi**

Houshang Khosrobeigi***

Abstract

Khorasan and Transoxiana were the main political territories of the Timurid. Therefore, these areas were of particular interest to the Timurid rulers. In this article, the influence of the Timurid policies is discussed on the social status of the Craftsmen of Khorasan and Transoxiana. Tamerlane and his successors created conditions that led to the rebound of the crafts and

* A PhD Candidate of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, farahnaki@ut.ac.ir.

** Associate professor of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, njamshid1346@gmail.com.

*** Associate professor of History, Payame Noor University, Tehran, Iran, kh_beagi@pnu.ac.ir.

Received: 11/03/2018 Accepted: 11/07/2018

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the **Creative Commons Attribution 4.0 International License**. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA

consequently, the revival of the artisan group in Khorasan and Transoxiana. Timurids worked as an effective variable on the restoration of the Craftsmen group, resulting in the economic prosperity of handicrafts in that period. This situation is sometimes more evident to note that in the past times, the social fabric of these areas of the craftsmen class was substantially overwhelmed by the Mongol invasion and political-social turmoil in the cities of Khorasan and Transoxiana. These conditions persisted until the emergence of the Timurid in Khorasan and Transoxiana. The efforts of Tamerlane and his descendants to organize Craftsmen groups and revive industries in these areas were an emergent need in the region. In this article, these efforts have been investigated from the advent of Tamerlane to the end of Sultan Hussein Bayqara's rulership. The starting point for these efforts was the displacement of Craftsmen groups from other areas into the city of Samarkand carried out by Tamerlane. Gradually, titles such as "artisan career crowd" and "hand craftsmen" became popular in the social literature of the Timurid period, which are accessible in the letters and commands left behind by the Timurid rulers. Timurid's support led to the emergence of Craftsmen groups in the markets of the cities of Khorasan and Transoxiana, where they owned their structures and bosses. Therefore, the role and influence of the Timurid actions in organizing and reviving the Craftsmen group is noteworthy. The diversity of these groups was also impressive. Each group was engaged in the production of handicrafts. Groups such as Textile Weavers, with the production of a variety of new fabrics, were among the most important Craftsmen. They had a permanent

relationship with the Timurid court, and they were sometimes rewarded for the production of new products. Today, there are commands, letters and charters of Timurid rulers that were issued to support the group of textile weavers. There was a chain of jobs related to the weaving industry, each with its own structure and organization. Carpeters are another Craftsmen group that can be mentioned in here. Herat, Neyshabur, and Samarkand were the main gathering centers of this group. Metalworkers and needleworkers often worked at royal workshops and produced military products. The population working at some of these workshops also reached several hundred in Herat and Samarkand. The production of military products used by the army led the Timurid rulers to be of particular importance to the work of Craftsmen working in this sector. Some of the leaders of these Craftsmen groups came to the Timurid court, and at times they received remarkable rewards. Through these bosses, the Timurid court monitored the works of guilds and Craftsmen groups. Also, how the production of products and how to communicate with the Timurid court were other issues considered by the Timurid rulers. Each of the guilds and Craftsmen groups became an independent social group in the structure of the cities of Khorasan and Transoxiana. The Timurid and their policies had an indisputable role in restoring and organizing Craftsmen in these areas. Also, these artisan groups had a valuable contribution to in the production of handicrafts in the Timurid era. This part of the Craftsmen group's work led to the formation of a social status for Handicrafts-related trades in the cities of Khorasan and Transoxiana, which, with the use of the geographical

and natural capabilities of the region, helped boost the work of Craftsmen guilds.

Keywords: Timurids, craftsman, role, Khorasan and Transoxiana.

References

- Ehsani, Mohammad Taghi (1368). **Iranian covers and pens**. Tehran: no place.
- Ehsani, Mohammad Taghi (1368). **Seven thousand years of art in metalworking in Iran**. Tehran: Scientific and Cultural.
- Barthold (1336). **Ulugh Beg and her time**. Translation by Hossein Ahmadipour. Tabriz: Chehr bookstore.
- Blunt, Wilfred (1387). **Gold Road of Samarkand**. Translation by Reza Rezaei. Tehran: Imran.
- Petruschewski, Ilya Pawlowitsch (1344). **Agriculture and Land Relations in Mongolian period**. Translated by Karim Keshavarz. Tehran: Tehran University. 2 vols.
- Taksten and others (1384). **Timurid**. Translation by Jacob Azhand. Tehran: Moula.
- Juvayni, Aladdin Ata-Malik (1385). **Tarikh-i Jahangushay**. Correction by Mohammad Qazvini. Tehran: The World of Books. 3 vols. 4th edition.
- Hafiz-i Abru, Shahabuddin Abdullah (1370). **Historical geography of Khorasan in the history of Hafiz-i Abru**. Correction by Gholamreza Varahram. Tehran: Information.
- Hafiz-i Abru, Shahabuddin Abdullah (1380). **Zobdat al-Tavarikh**. Correction by Kamal Haj Seyyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. 4vols.

- Hosseiny Torbarti, Abotaleb (1342). **Timurid Tzukat**. Tehran: Asadi Bookstore.
- Khannikov, Nikolay Vladimirovich (1375). **Khannikov travelogue**. Translation by Aqdas Yaghmaei and Abolqasem Bigonah. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Khunji, Fazl Allah ibn Ruzbihan (1355). **Mihman-Nama-i Bukhara**. Correction by Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Translation and Publishing Company.
- Khwāndamīr, Ghiyāś ad-Dīn bin Hammuddin (1333). **Habib al-Siyar**. Under the supervision of Muhammad Dabirsiaghi. Tehran: Khayyam Bookstore.
- Khwāndamīr, Ghiyāś ad-Dīn bin Hammuddin (1378). **Makarem Akhlagh**. Correction by Mohammad aKabir Ashigh. Tehran: Mirasmaktoob.
- Khwāndamīr, Ghiyāś ad-Dīn bin Hammuddin, **Name Nami**. Manuscript. Central Library of Tehran University. 3411.
- Dadvar, Abolqasem and Leila Pourkazemi (1388). **Iranian Footwears in the Images of the Ilkhanid Timurid and Safavid Periods**. two Journal of Islamic Art Studies, No.10.
- Dimand, s. M (1365). **Islamic Industry Guide**. Translation by Abdullah Faryar. Tehran: Scientific and Cultural.
- Rahmati, Mohsen (1394). **Economic Conditions of Khorasan at Sultan Abu Sa'idGūrkān Era**. Journal of Social and Economic History. Research Institute for Humanities and Cultural Studies. Year 4. No. 2. 73-92.
- Rafiei, Amir Timur (1386). **Search in the Economic Situation of the Great Khorasan during the Timurid Period**. Journal of History. Mahallat Azad University. Year 2. No.6. 61-84.

- Roimer, Hansrobert and others (1378). **History of Timurid**. Translation by Jacob Azhand. Tehran: Jami.
- Zamachi Isfazari, Moein al din Mohammad. **Monshat**. Manuscript. Library of the Islamic Consultative Assembly. 13718.
- Zamachi Isfazari, Moein al din Mohammad (1338). **Rozat al Jannat fi usaf e Madinat al Herat**. Correction by Mohammad Kazem Imam. Tehran: Tehran University. 2 vols.
- Seifi Bukhari (1366). **Sanaie al badaie**. Correction by Najib maiel Heravi. Published in the Iranian Cultural Advisor - Islamabad. No.10.
- Seyfi Heravi, Seif bin Muhammad (1383). **Tarikh name Herat**. Correction by Gholamreza Tabatabai Majd. Tehran: Asatir.
- Ibn Battutah travelogue** (1376). Translation by Ali Mohammad Movahhed. Tehran: Agah. 2 vols. 6th Edition.
- Samarqandi, Dolatshah (1382). **Tazkerat al shoara**. Correction by Edward Brown. Tehran: Asatir.
- Samarqandi, Kamal-ud-Din Abd-ur-Razzaq (1383). **Matla-us-Sadain wa Majma-ul-Bahrain**. Correction by Abdul Hussein Nawai. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Shami, Maulana Nizam al-Din (1363). **Zafar-name**. From Felix Towers Edition. Correction by Panahi Semnani. Tehran: Bamdad Book.
- Shirzadeh, Akbar (1390). **Research on Felted Weaving in the Mongol and Timurid Period**. Today's Textile Journal. Section 4, No. 111.
- Ali Shir Nawai, Mir Nizam al-Din (1363). **Majales-al Nafis**. Correction by Ali Asghar Hekmat. Tehran: Manuchehri Bookstore.
- Floor, Willem (1393). **Boniche**. Encyclopedia of the Islamic World. Vol. 4. <http://rch.ac.ir/article/Details/11767>. 2017/03/25.

- Qa'ini, Farzaneh (1383). **Iran Glassware and Pottery**. Tehran: Cultural Heritage Organization.
- Clavijo, Ruy Gonzalez (1384). **Clavijo Travelogue**. Translation by Masoud Rajabnia. Tehran: Scientific and Cultural. 4th Edition.
- Groobe, Ernest, Sheratou, Umberto (1376). **Ilkhanid and Timurid art**. Translation by Jacob Azhand. Tehran: Moula.
- Mazandarani, Abdul Rahman bin Mohammed bin Kia. **Resale Falakieh**. Manuscript. Tehran: Library of Parliament. 6544.
- Nakhjavani, Mohammad bin Hondishah (1976). **Dastoor al katib**. Correction by Abdul Karim Ali Oghly Ali Zadeh. Moscow: Azerbaijan Academy of Sciences. 2 vols.
- Nizami, Nizameddin Abdul Wase (1357). **Mansha al ensha**. By the efforts of Rukn al-Din Homayunfarrokh. Tehran: National University. Vol.1.
- Vasefi Heravi, Zayn al-Din Mahmud (1349). **Badaye al Waqaye**. Correction by Alexander Beldrov. Tehran: Iran Culture Foundation. 2 vols.
- Vaez, Asileddin Abdullah (1351). **Magsad al eghbal soltanie and Marsad al amale Khaghani**. Correction by Najib maiel-Heravi. Tehran: Iran Culture Foundation.
- VaeZ Kashefi, Hossein (1350). **Fotovot name Soltani**. Correction by Mohammad Jafar Mahjub. Tehran: Iran Culture Foundation.
- VaeZ Kashefi, Fakhr al-Din Ali ibn Husain (1356). **Rashhat ainolhayat**. Correction by Ali Asghar Moinian. Tehran: Nouriani Charity Foundation. 2 vols.
- Yazdi, Sharaf al-Din Ali (1387). **ZafarNameh**. Correction by Saeed Mir Mohammad Sadegh and Abdolhossein Navadi. Tehran: Library and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. 2 vols.

Asimov, M. S & Bosworth, C. E (1998). **History of Civilization of Central Asia**. volume IV. UNESCO.

Fredrick Starr, S (2013). **Lost Enlightenment Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane**. Princeton University Press.

Subtelny, M. E (1998). **Socio economic Baises of Cultural Patronage under the Later Timurids**. International Journal of Middle East Studies. Vol.20, No.4.

بررسی نقش و جایگاه صنعت گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان

شهرام فرحناکی*

جمشید نوروزی**، هوشنگ خسرویگی***

چکیده

گروه صنعت گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان، پیرو رونق اقتصادی و سیاست حمایت‌های امیران تیموری، موقعیت گزیده‌ای در جامعه یافتند. مقاله این پرسش اساسی را مورد توجه قرار می‌دهد که سیاست‌های تیمور و جانشینانش چه تأثیری در جایگاه اجتماعی گروه صنعت گران در خراسان و ماوراءالنهر و به تبع آن بر وضعیت صنعت در این نواحی داشته است؟ بر اثر شرایط و امکانات منطقه و حمایت حکومت گروه صنعت گران در خراسان و ماوراءالنهر بازسامان‌دهی شدند و ساختار یافتند. در این پژوهش، بررسی این فرایند و بررسی نقش اجتماعی - اقتصادی گروه مذکور در ارتباط با حکومت تیموریان مدنظر قرار دارد. با روش توصیفی - تحلیلی و گردآوری اعم گزارش‌های مربوط به دوره زمانی ظهور تیمور تا پایان حکمرانی بایقرا، احیای گروه صنعت گران و جایگاه آنان در اجتماع به مثابه مسئله‌ای اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: تیموریان، صنعت گران، نقش، خراسان و ماوراءالنهر.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول)، farahnaki@ut.ac.ir

** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، njamshid1346@gmail.com

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، kh_beagi@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۲۰

۱. مقدمه

خراسان در عهد تیموریان سرزمینی مشتمل بر چهار بخش یا ربع (سرزمین تاریخی) بود که هر ربع آن با نام شهری معروف شناخته می‌شد: نیشابور، مرو، بلخ، و هرات. مرزهای تقریبی خراسان از شرق به نواحی بدخشان، تخارستان، و بامیان؛ از غرب به بیابان‌های خوارزم تا حدود قومنس و ری؛ از شمال به جیحون؛ و از جنوب به سند و سیستان منتهی می‌شد (حافظ ابرو ۱۳۷۰: ۹-۱۱). ماوراءالنهر نیز سرزمینی است در حدفاصل دو رودخانه سیحون و جیحون که از جنوب با سرزمین خراسان و از شمال با سرزمین خوارزم پیوستگی سرزمینی دارد (همان: ۱۱). در حدود ۷۷۱ ق، یعنی از روی کار آمدن تیمور (حک: ۷۷۱-۸۰۷ ق) تا ۹۱۲ ق، مدیریت سیاسی-اجتماعی مناطق خراسان و ماوراءالنهر تحت اختیار دودمان تیموریان بود. نوشتار حاضر درصدد بررسی نقش و جایگاه اجتماعی گروه صنعت‌گر خراسان و ماوراءالنهر در دوره زمانی حکمرانی تیموریان و از دریچه سیاست‌های امیران تیموری و هم‌چنین تأثیر این اقدامات بر وضعیت صنعت در خراسان و ماوراءالنهر است.

۲. پیشینه و سؤالات تحقیق

اغلب پژوهش‌گران مطالعات تیموری از پرداختن به گروه صنعت‌گران و مبحث صنعت غفلت ورزیده‌اند. بارتولد هرچند توصیفاتی جامع از دوران الغ‌بیگ و ماقبل آن داشته و اطلاعات درخوری از منابع عهد تیموریان در زمینه اجتماع عهد تیموریان استخراج کرده، اما نقصان پردازش به موضوعات مرتبط با صنعت و صنعت‌گران در نوشته او محسوس است (بارتولد ۱۳۳۶: ۷۱ به بعد). سابتلنی تحقیقات ارزش‌مندی در زمینه کشاورزی، اقتصاد، هنر، و نظام زمین‌داری تیموریان دارد. اما موضوع صنعت‌گران عهد تیموری در آثار وی کم‌رنگ جلوه می‌نماید. استار نیز در پژوهش خویش درباب تحولات ماوراءالنهر از ورود اسلام تا پایان حکمرانی تیموریان توجه چندانی به صنعت و صنعت‌گران در اثر خویش نداشته است. رحمتی در مقاله‌ای که به بررسی اوضاع اقتصادی خراسان در عهد ابوسعید تیموری پرداخته صرفاً به دو موضوع کشاورزی و تجارت نظر داشته و نوشته وی فاقد هرگونه داده‌ای درخصوص صنعت و صنعت‌گران در این مناطق است (رحمتی ۱۳۹۴: ۷۳-۹۲). رفیعی در بررسی اوضاع اقتصادی خراسان در عهد تیموریان توجهی به حال و روز صنایع خراسان و ماوراءالنهر نداشته و حوزه نظری آن بر تجارت و کشاورزی استوار گشته است (رفیعی ۱۳۸۶: ۶۱-۸۴). بلانت در بررسی خویش از سمرقند و ماوراءالنهر اطلاعات و

تحلیل‌های قابل‌توجهی از وضعیت راه‌ها و اوضاع تجارت در این منطقه ارائه داده است که در نوع خود برای بررسی اقتصاد دوره تیموریان ارزش‌مند است، اما در اثر وی هیچ‌گونه اطلاعاتی درباره جماعت صنعت‌گران به چشم نمی‌خورد (بلانت ۱۳۸۷: ۱۶۵ به بعد). پطروشفسکی در اثر ارزش‌مند خویش داده‌های ذی‌قیمتی از اوضاع کشاورزی و اصول زمین‌داری خراسان و ماوراءالنهر قبل از تیموریان و پس از آن ارائه داده است. پطروشفسکی، علی‌رغم اشاراتی کوتاه و بسیار ناچیز به تولیدات صنعت، درخصوص اوضاع صنعت‌گران اطلاعاتی را به دست نمی‌دهد. لذا در این بخش نواقصی وجود دارد (پطروشفسکی ۱۳۴۴: ۲ ج). با این مقدمه و تفصیل دیگر و نیز حجم قابل‌توجهی از آثار تحقیقی درباره اوضاع اجتماعی عهد تیموریان محورها و جنبه‌های دیگری از اوضاع اجتماعی خراسان و ماوراءالنهر در این دوران وجود دارد که حائز اهمیت و شایان توجه‌اند. با این رویکرد، و در جهت تکمیل اطلاعات ارائه‌شده در سایر مآخذ مربوط با صنعت‌گران و صنعت خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان، نوشتار حاضر موضوع احیای صنعت و شکل‌گیری گروه اجتماعی صنعت‌گر در خراسان و ماوراءالنهر را بررسی می‌کند. سفال و شیشه، فلزکاری، صنایع مرتبط با معماری، منسوجات و فرش، و چوب و چرم از عمده‌ترین صنایع خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان هستند که در تحلیل نقش و جایگاه صنعت‌گران بررسی شده‌اند.

برای تحلیل وضعیت اجتماعی پیشه‌وران در این دوره، پژوهش حاضر تلاش می‌کند این جنبه از تاریخ اجتماعی تیموریان را با طرح این پرسش‌ها که سیاست‌های تیمور و جانشینانش چه تأثیری در وضعیت صنعت‌گران در خراسان و ماوراءالنهر داشته؟ و وضعیت صنعت و انواع آن در عهد تیموریان چگونه بوده؟ مورد بحث و بررسی قرار دهد. فرضیه مطروحه این است که امیران تیموری شرایطی را فراهم ساختند که در سایه آن انواع صنایع در خراسان و ماوراءالنهر رونق گرفتند. لذا گروهی از شاغلان در بخش صنعت سر برآوردند که با عنوان صنعت‌گر در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر از آن‌ها یاد می‌شود. توجه به این نکته ضروری است که گروه اجتماعی مذکور بر اثر یورش مغول نابود گردید و خلأ حضور آنان در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر تا برآمدن تیموریان تداوم یافت. شرایط طبیعی و موقعیت استراتژیک خراسان و ماوراءالنهر نیز خود زمینه‌ای مناسب برای احیای گروه صنعت‌گران و صنعت در منطقه بود.

روش انجام این پژوهش توصیفی - تحلیلی است. نخست با گردآوری اعم داده‌ها و گزارش‌های مربوط به دوره زمانی ظهور تیمور تا پایان حکم‌رانی سلطان حسین بایقرا

موضوع صنعت و صنعت گران توصیف گردید. سپس با تحلیل داده‌های گردآوری شده نتایج بحث ارائه گردیده است.

۳. رابطه گروه صنعت گران با حکومت تیموریان

تعریف صنعت به مفهوم امروزی آن در قرون هشتم و نهم هجری امکان پذیر نیست، زیرا صنایع آن روزگار بیش تر جنبه دستی داشت. اصطلاح «صنعت دستی» (handicraft) مفهومی است که درخصوص صنعت در دوره تیموریان مدنظر قرار گرفته است.

نوع و چگونگی ارتباط گروه صنعت گران با حکومت تیموریان در دوره حکمرانی تیمور نقاط تمایزی با دوره حکمرانی جانشینانش دارد. حکمرانی تیمور دوره شکل گیری قدرت سیاسی تیموریان در خراسان و ماوراءالنهر است. به تبع آن اقدامات گسترده‌ای از جانب تیمور برای آبادان سازی ماوراءالنهر و تختگاهش سمرقند صورت گرفت. یکی از آن‌ها انتقال و جابه جایی نیروی انسانی به ماوراءالنهر بود. سنت انتقال در اقدامات و برنامه‌های تیمور جایگاهی خاص دارد. سنتی که اساس آن برپایه نیروی انسانی بود و حاصلش انتقال بخش نخبگان سرزمین‌های اشغال شده به شهرهای ماوراءالنهر و به ویژه سمرقند بود. بخشی از این نخبگان کوچ داده شده از شاعلان در بخش صنعت بودند. به نظر می‌رسد سرنخ‌های گرایش به اتخاذ این سیاست به دوران حمله مغول بازمی‌گردد. نگاهی به فتوح چنگیزخان در سرزمین‌های ماوراءالنهر و خراسان می‌تواند این موضوع را روشن سازد. چنگیز و فرزندانش در تصرف شهرها و نواحی مختلف جمعی از محترفه و صنعت گران را از مرگ معاف می‌کردند و مابقی را می‌کشند. نمونه‌هایی درخصوص بلخ، مرو، هرات، سمرقند، و بخارا در گزارش‌های تاریخی آمده است (جوینی ۱۳۸۵: ۱۷۷، ۱۸۶، ۱۹۷، ۲۰۳، ۲۰۹، ۲۱۱). پس از ویرانی کامل نیشابور در ۶۱۸ ق توسط تولوی، جمعیتی چهارصد نفری از پیشه‌وران نیشابوری به ترکستان کوچ داده شدند (همان: ۲۴۱). بافندگان پارچه ابریشمی کارگاه‌های هرات را در ۶۱۸ ق به مغولستان کوچاندند (سیفی هروی ۱۳۸۳: ۱۴۲). می‌توان چنین استنباط کرد که الگوی تیمور برای کوچاندن هنرمندان و صنعت گران به ماوراءالنهر اقدامات چنگیزخان بوده است. لزوم اتخاذ چنین سیاستی از جانب تیمور از این لحاظ با اهمیت است که در سالیان گذشته چنگیزخان و جانشینانش در مقیاس عظیم و قابل توجهی اصناف اجتماعی ماوراءالنهر و خراسان را از طبقه صنعت گر ماهر خالی کردند. این فرایند یا از طریق کشتار یا از طریق تبعید آنان به قراقروروم یا چین به انجام رسید. لذا می‌توان گفت اقدامات چنگیزخان و مغولان در انهدام سنن صنعتی در ماوراءالنهر تیمور

را به انتقال اهل صنعت از سایر نواحی به این سرزمین واداشت (Starr 2013: 481). اضطراری برای انجام این اقدام از جانب تیمور وجود داشت. توجه صرف به نیت تیمور برای رونق‌دهی و زیباسازی هرچه بیش‌تر تختگاهش، سمرقند، از خلال انتقال استادان و صاحبان صنعت تا اندازه‌ای تک‌عامل دیدن علل در بررسی این رویداد تاریخی است و ما را از توجه به سایر علل و عوامل دخیل در این اقدام غافل می‌کند.

تیمور با تصرف شامات و دمشق گروه عظیمی از استادان ماهر و صنعت‌گران شهر مذکور را به سمرقند انتقال داد و زمینه‌ای را فراهم ساخت تا آنان در شهر جدید به کار و حرفه‌خویش ادامه دهند (کلاویخو ۱۳۸۴: ۱۴۴). بافندگان پرنیان را با دوک‌هایشان، کمان‌سازان سازنده کمان‌های زنبورکی، زره‌سازان، و شیشه‌سازان از مهم‌ترین گروه‌های صنعت‌گر شامی بودند که موجبات رونق اقتصادی سمرقند را در طلوع دولت تیموریان فراهم آوردند (همان: ۲۸۵). پیکرتراشان، سنگ‌تراشان، و گنج‌کاران را از آذربایجان و اصفهان و دهلی، کاشی‌کاران را از شیراز، و بافندگان و شیشه‌کاران و سفال‌گران را از دمشق به سمرقند انتقال داد. تیمور شاه‌زادگان و امرا را مأمور نظارت بر کارگاه‌های صنعتی کرد (بلانت ۱۳۷۸: ۱۷۱-۱۷۲). تیمور هم‌چنین پس از شکست دادن سلطان عثمانی در نبرد آنقره (ذیحجه ۸۰۴ ق) گروهی از تفنگ‌سازان و نیز زرگرهای ماهر بازار اسلامبول را به سمرقند برد. از دیگر گروه‌های کوچ‌داده‌شده می‌توان به بناها اشاره داشت (یزدی ۱۳۸۷: ج ۲، ۱۰۳۹). با این تفصیل، بخش قابل‌توجهی از گروه اجتماعی صنعت‌گران ماوراءالنهر و خراسان و بالاخص شهر سمرقند در عهد تیموریان اصلیتی مربوط به سایر نواحی داشتند. سیاست انتقال به‌کارگرفته‌شده توسط تیمور نقشی مهم را در رونق‌گیری صنعتی سمرقند داشت. بنابراین، از اواخر قرن هشتم هجری طبقه‌ای خاص در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر شکل گرفت. این صنعت‌گران به گروه اجتماعی نامتجانس و ناهم‌گونی در شهرهای ماوراءالنهر و خراسان تبدیل شدند، زیرا از شهرها و نواحی مختلفی آمده بودند.

بخش اعظم صنعت‌گران در کارگاه‌های سلطنتی مستقر شدند. لزوم ترسیم یک ساختار منسجم برای انجام امور داخلی هریک از این گروه‌های صنعت‌گر و هم‌چنین لزوم انسجام‌دهی به رابطه آنان با حکومت مرکزی دولت تیموریان را بر آن داشت تا سلسله‌مراتبی را برای هریک از این گروه‌ها در نظر بگیرد. برای هریک از این کارگاه‌ها مقامی به‌عنوان کاتب منصوب گردید (حسینی تربتی ۱۳۴۲: ۳۰۶). کاتب وظیفه داشت تمامی هزینه‌ها و درآمدهای کارگاه را به‌هم‌راه مخارج روزانه آن در دفاتر مخصوصی به‌ثبت برساند (همان). تیمور در تزوکات ارباب صنعت را در زمرة طایفه یازدهم تقسیم‌بندی

خویش از جامعه عهد تیموری قرار داده (همان: ۲۱۴) و دستور اکید داشت آنان را در کارخانه‌های سلطنتی مستقر در سمرقند به کار بگمارند (همان: ۲۱۷).

عناوینی چون «جماعت محترفه» و «محترفات» خطاب به گروه اجتماعی صنعت‌گر خراسان و ماوراءالنهر در این سال‌ها به کار رفته است (زمچی اسفزاری بی تا: ۸۰). هم‌چنین عناوینی از قبیل «جماعت مطرزان» و «مطرزان» به جماعت نساجان اطلاق می‌شد که بخشی از گروه صنعت‌گر خراسان و ماوراءالنهر بودند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۲). حکومت تیموریان بر کار جماعت صنعت‌گر نظارت داشت. این نظارت مواردی از قبیل کنترل کیفیت تولیدات و نیز چگونگی عرضه محصولات تولیدی را شامل می‌گردید. بنابر گزارش کلاویخو، تیمور در ۸۰۷ ق دستور مجازات جماعت کفش‌گران و سازندگان سندان را، که از مردم سودهای نامشروع گرفته بودند، صادر کرد (کلاویخو ۱۳۸۴: ۲۵۰).

نوع ارتباط گروه اجتماعی صنعت‌گران با حکومت تیموری در دوره جانشینان تیمور به گونه‌ای دیگر رقم خورد. صنعت‌گران رفته‌رفته در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر استقرار یافتند. بازار به محل تجمع و مرکز فعالیت‌های تولیدی این گروه اجتماعی تبدیل شد. صنعت‌گران شهر هرات، تخته‌گاه تیموریان، یک گروه اجتماعی منسجم به‌شمار می‌رفتند و به گروه‌های صنفی چندی تقسیم شدند.

نامه‌ها، خلعت‌ها، و فرامین بسیاری از امیران تیموری در حمایت از صنف صنعت‌گر در دست داریم. نامه‌هایی که رنگ‌وبوی حمایت دارند. اعطای صله، خلعت، و نیز صدور نشان و تعیین مستمری و اعطای مقام و منصب در زمره این حمایت‌هاست (Subtelny 1998: 479-505). نقل است که در ۸۷۰ ق و به عهد حکم‌رانی ابوسعید تیموری، در تمامی خراسان صنعت‌گرانی از اصناف مختلف به فعالیت اشتغال داشتند (خواندمیر ۱۳۳۳: ج ۴، ۸۴). خواجه علی عارزه‌گر در رأس مجموعه‌ای از ۳۲ صنف صنعت‌گر قرار داشت. در هریک از این ۳۲ دکان، هر صنعت‌گری به حرفه‌ای از جمله خیاطی، ندافی، نجاری، و آهن‌گری اشتغال داشتند (همان). خواجه‌علی و تنی چند از صنعت‌گران در بسیاری از مراسمات و جشن‌های سلطنتی ابوسعید در خراسان دعوت می‌شدند و ابوسعید بسیار آنان را ارج می‌نهاد (همان). از دیگر گروه‌های صنعت‌گر مورد توجه ابوسعید جماعت سنگ‌تراشان (حجاران) بودند (سمرقندی ۱۳۸۳: ج ۴، ۷۵۹). در حدود ۸۷۳ تا ۸۷۸ ق، بایقرا صنعت‌گران تمامی خراسان را در تخته‌گاه هرات گرد آورد و کانون‌های فعالیتی را برای آنان تأسیس کرد (زمچی اسفزاری ۱۳۳۸: ج ۲، ۴۰۱). لذا جمعی کثیر از صنعت‌گران در هرات سکنا گزیدند که همگی تحت الطاف بی‌شمار بایقرا و کمک‌های مادی و معنوی او بودند (خواندمیر ۱۳۳۳: ج ۴، ۳۶۳).

مناشیر موسوم به «واجب التوفیر» منشورهایی بودند که امیران تیموری درباب افاضل عصر و نوادر دهر صادر می‌کردند. علما، دانشمندان، متولیان اماکن مذهبی، کاتبان، و هنرمندان در زمره گروه‌های مشمول مناشیر واجب‌التوفیر بودند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۵۰). مناشیر مذکور در عهد حکم‌رانی بایقرا برای برخی گروه‌های صنعت‌گر نیز صادر شده است. برای نمونه منشوری از بایقرا درباب استاد جلال‌الدین ارمک‌باف در دست است که به پاس زحماتش سه‌هزار دینار کپکی دریافت داشت (همان: ۲۵۷). در منشوری دیگر از این قسم، بایقرا، ضمن ارج نهادن به فعالیت‌های کمال‌الدین محمد ارمک‌باف، فرمان نمایش تولیدات او را در سرتاسر بازار هرات داده است (همان: ۲۶۰). تمامی این منشورها و فرمان‌ها در حمایت از گروه صنعت‌گران بوده و در احیای طبقه اجتماعی صنعت‌گران در خراسان و ماوراءالنهر نقشی به‌سزا داشته است.

جماعت صنعت‌گر از مواد خام یا محصولات بخش کشاورزی یا فراورده‌های دامی به‌عنوان مواد اولیه کار خویش استفاده می‌کردند. از ترکیب کار دست صنعت‌گر با مواد خام محصولی جدید پدید می‌آمد (Asimov and Bosworth 1998: 358). هریک از این محصولات با هدف خاصی تولید می‌گردید. برخی برای رفع نیاز ساکنان شهرها بود. برخی برای فروش به روستاهای هم‌جوار شهرها و نیز سکونتگاه ایلات و قبایل بود. کالاهایی چون پارچه نغیس، جواهرآلات، ابزار فلزی، و لباس‌های اشرافی برای اعیان تولید می‌گردید. برخی محصولات با هدف صادرات به نواحی دیگر و کسب سود بیش‌تر تولید می‌شد و به‌عنوان کالایی تجاری وارد چرخه تجارت می‌گردید (ibid.: 359). پیرو این تفصیل، نقش و کارکرد گروه صنعت‌گران از خلال فعالیت‌های تولیدی و با بهره‌گیری از مواد خام صورت می‌گرفت. صنایعی از قبیل نساجی، فرش، سفال، کاشی، و چرم در زمره آن‌ها به‌شمار می‌روند.

۴. گروه‌های صنعت‌گر

۱.۴ گروه نساجان

با ظهور تیموریان، صنعت نساجی در خراسان و ماوراءالنهر دچار تحول گردید. به‌سبب توجهی که مؤسس تیموریان به انواع پیشه‌ها و صنایع داشته صنعت نساجی و تولیدات آن نیز دوباره رونق گرفت. مهم‌ترین کارگاه‌های نساجی ماوراءالنهر در شهر سمرقند، مرکز سیاسی تیموریان، واقع بود. تیمور تعدادی از پارچه‌بافان را از چین و شامات به ماوراءالنهر

برد و آنان را به تولید محصول ترغیب کرد. آنان بانی بخشی از صنعت پارچه‌بافی شدند (شیرزاده ۱۳۹۰: ۲۴). بخش دیگر از این صنعت وام‌دار نواحی و شهرهای دیگر بود.

ابریشم یکی از مواد خام اصلی در کارخانه‌های پارچه‌بافی سمرقند بود. لذا گروهی از نساجان در زمینه کار روی ابریشم و تولید پارچه ابریشمی تخصص داشتند. از دیگر انواع پارچه‌ها می‌توان به پرند زیتونی، زربافت، کرب، و تافته اشاره داشت. انواع لباس‌های تولیدی از این جنس پارچه‌ها به رنگ‌های آبی و طلایی بود که همگی از تولیدات نساجان سمرقند استفاده می‌کردند (کلایخو ۱۳۸۴: ۲۸۴-۲۸۵). ماهرترین استادان ابریشم‌کار هرات از جماعت یهود بودند. گاه آنان به سبب داشتن کیش یهودی در معرض ظلم و تجاوز حکام و عمالشان قرار می‌گرفتند. سلطان حسین بایقرا در ایام حکم‌رانی خویش از اساتید ابریشم‌کار هرات حمایت ویژه داشت تا به گفته خودش در معرض ظلم «برخی حکام جابر» قرار نگیرند که وجوهاتی با عناوین «یلتوره» و «یوسون» از آنان به عنوان رشوه می‌گرفتند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۱۶۲). استادان یهودی ابریشم‌کار هرات با تولید قماش ابریشمی نقش مهمی را در صنعت نساجی هرات به عهده داشتند. موارد توجه و عنایت بایقرا به صنعت نساجی خراسان بسیار است. در فرمانی از ایشان در پاس‌داشت کار بی‌نظیر یکی از پارچه‌بافان ارمک‌باف هراتی با نام «معمد دیوانه» مبلغ پنج‌هزار دینار کپکی و پنجاه خروار غله در سال به این استاد نساج داده است (زمچی اسفزاری بی تا: ۱۵۳). گروهی چندین‌نفره از جامه‌بافان و ابریشم‌کاران تحت نظارت معتمد ارمک‌باف مشغول به کار بودند که بنابر نشان صادره از جانب بایقرا مشمول تمامی امتیازاتی شدند که معتمد از آن بهره‌مند بود (همان: ۱۵۶). مواردی از قبیل معافیت‌های مالیاتی، پاداش‌ها، و دعوت به اعیاد و جشن‌های دربار تیموری بخشی از این امتیازات بود (همان). در شهر بلخ، گروهی نساج در کار بافت پارچه‌های موسوم به «ترغو» سکونت داشتند. ترغوبافان بازار بلخ هریک در کارگاه‌های خویش مشغول به کار بودند (جوینی ۱۳۸۵: ۲۱۰).

در صنعت نساجی تیموریان، نوعی پارچه جدید با نام «ارمک» تولید شد که در قبل از آن دوران نظیر نداشت. استاد جلال‌الدین محمد از ۴۴ متقال تاروپود موفق به تولید ۲۴ ذرع پارچه جدید به نام «ارمک» شد. از این پارچه جدید برای سلطان حسین بایقرا البسه نو دوختند و تجار نواحی خراسان برای تهیه آن به هرات آمدند. استاد جلال‌الدین ارمک‌باف در صنعتی که از آن با نام «پشمینه‌بافی» یاد شده اشتغال داشت. به سبب تولید و اختراع این پارچه جدید بود که بایقرا پاداشی بالغ بر سه‌هزار دینار کپکی را به او اعطا کرد (نظامی

بررسی نقش و جایگاه صنعت‌گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان ۱۴۱

۱۳۵۷: ج ۱، ۲۵۵-۲۵۷). هم‌چنین بایقرا در حمایت از تولیدات بافت کارگاه جلال‌الدین و پسرش کمال‌الدین ارمک‌باف حکم داد تا پارچه‌های آنان بر سر بازار هرات و در دکان‌ها برای نمایش آویزان گردد (همان: ۲۵۹-۲۶۰). گویا سبک بی‌نظیر پارچه‌بافی کمال‌الدین ارمک‌باف مورد توجه سایر نساجان خراسانی قرار گرفت و الگو و شیوه پارچه‌بافی او را در صنعت نساجی در پیش گرفتند:

هر که را در جامه‌بافی دفتری یا نسخه‌ای ست جملگی از کار او گیرند دستورالعمل
(همان: ۲۶۲-۲۶۳)

«تای ارمکی» یا «تای اورمکی» نوعی از پارچه ارمک بود که در منابع سده نهم هجری از آن‌ها نام برده شده است (واصفی هروی ۱۳۴۹: ج ۱، ۵۰). در اواخر سده نهم هجری بالغ بر شش طراز کارگاه بافت پارچه کمخا در هرات فعال بود (زمچی اسفزاری بی‌تا: ۱۵۷). گویا مدیریت این طرازاها با جلال‌الدین محمد معروف به معتمد ارمک‌باف بود که نشان ریاست جماعت مذکور از جانب بایقرا داشت (همان: ۱۵۸). جماعت نساجان شهر هرات در حمایت کامل دربار تیموری بودند. این حمایت در قالب خرید محصولات آنان و پرداخت به موقع مبلغ اجناس خریداری شده انجام می‌گرفت تا خللی در کارگروه مذکور وارد نگردد. نوع رابطه نساجان با دولت تیموری و تأثیر سیاست‌های بایقرا بر کار نساجان به پدیدآمدن جایگاه اجتماعی خاص برای گروه مذکور در خراسان منجر گردید.

ناحیه قهستان عمده‌ترین مرکز تولید پارچه‌های نفیس موسوم به «مله» و «خودرنگ» بود. لذا جماعتی کثیر از اهالی قهستان در کار بافت این قسم از پارچه اشتغال داشتند (زمچی اسفزاری ۱۳۳۸: ج ۱، ۳۲۷). آنان رفته‌رفته به یک گروه اجتماعی در قهستان تبدیل شدند که بر پایه تولید در بخش صنعت نساجی ایفای نقش می‌کردند.

۲.۴ گروه جامه‌بافان

صنعت جامه‌بافی پیرو صنعت پارچه‌بافی در خراسان و ماوراءالنهر رشد یافت. جماعت جامه‌بافان در راسته‌بازار شهرهای خراسان جایگاه مختص به خویش داشتند. با استفاده از مواد خامی چون ابریشم یا پشم و با بهره‌گیری از ابزاری چون «ماکو» (از ابزار بافندگی)، صنعت‌گران جامه‌باف دست به تولید انواع جامه‌ها می‌زدند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۱۷). پیشینه وجود صنف مذکور در بازار هرات به قبل از یورش مغول بازمی‌گردد. منصبی

با عنوان والی جامه‌بافان وجود داشته و شخص عزالدین مقدم هروی در ۶۱۸ ق به‌هنگام ورود سپاه تولوی به هرات صاحب این مقام بود (سیفی هروی ۱۳۸۳: ۱۱۰). جماعت مذکور مقارن با حمله مغول در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر دچار تنزل شدند و بخش قابل توجهی از آنان از بین رفتند یا جلای وطن گزیدند.

تأثیر یورش مغول تا بدان حد بود که از صنف مذکور تا اواسط حکم‌رانی تیموریان نام‌ونشانی نبود. نخستین نشانه‌های ظهور دوباره آنان در بافت اجتماعی خراسان و ماوراءالنهر در ارتباط با گروه‌های طریقت صوفیانه است (واعظ کاشفی ۱۳۵۰: ۱۷۰). جامه‌بافان ساکن در شهر مرو پشمینه‌های مرغوبی می‌دوختند که به «مروی» شهرت یافت که پیروان صوفیه از آن‌ها استفاده می‌کردند (همان: ۱۷۱). رونق کار جماعت جامه‌باف تا بدان‌جا رسید که بافت جامه‌هایی از پشم بره سفید در ماوراءالنهر عهد حکم‌رانی شاهرخ مرسوم گردید که به سبب قیمت بالای آن کاربرد اشرافی داشت (واعظ کاشفی ۱۳۵۶: ج ۲، ۴۰۲).

«فوطه» یا «فوته» نوعی لباس دراز بود که از پارچه‌ای به همین نام دوخته می‌شد. به صنعت‌گرانی که به کار فوطه اشتغال داشتند «فوطه‌باف» می‌گفتند که در زمره صنایع فعال در بازارهای هرات و ماوراءالنهر بود (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۱۷). دوزندگان خراسانی و ماوراءالنهری نوعی کلاه می‌دوختند که آن هم نام «فوطه» داشت (واعظ کاشفی ۱۳۵۶: ج ۲، ۵۷۳). برای پوشش روی لباس از بالاپوش مخصوصی استفاده می‌گردید که به «والا» شهرت داشت و جنس آن از حریر نازک بسیار لطیف بود (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۸۰). سیفی بخاری اشاره دارد که جماعت والاباف از خود رئیس و سلسله‌مراتب صنفی داشتند (همان: ۲۷). صنعت بره‌دوزی نیز در کار تولید پوشاک فعالیت داشت. رویه لباس یا رویه قبا را «بره» می‌گفتند (همان: ۸۱). جماعت «بره‌دوز» در عهد سلطان حسین بایقرا در زمره صنعت‌گران بازار هرات بودند (همان: ۲۸). صنعت «پوستین‌دوزی» نیز در کار دوخت البسه گرم از پوست حیوانات بود. لباس‌های گرم با نام «کیش» از پوست حیوان سمور دوخته می‌شد. پوستین موسوم به «تین» از جنس پوست سنجاب تولید می‌گردید (خنجی ۱۳۵۵: ۱۴۴). این پوستین‌های گرم در ماوراءالنهر، ترکستان، و دشت قبچاق، که آب‌وهوایی سرد داشتند، کاربرد فراوانی داشت (همان). «فرویات» عنوانی کلی بود که به انواع پوست‌های حیوانات از جمله سنجاب، قاقم، و سمور اطلاق می‌گردید (جوینی ۱۳۸۵: ج ۳، ۸۸). صنعت پوستین‌دوزی در عهد بایقرا رونق بسیاری یافت و در زمره صنایعی قرار گرفت که از جانب امیر تیموری برای جماعت شاغل در این صنعت رئیس تعیین گردید (نظامی ۱۳۵۷:

ج ۱، ۲۶۵). مولانا دانشمند سمرقندی پوستین‌دوزی در بازار هرات بود. ایشان به سبب خبرگی و مهارت بسیار در این صنعت، از جانب بایقرا و با صدور منشوری، مقام «مقدم، مقتدا، کلاتر، و پیشوای جماعت پوستین‌دوز و مضافات و منسوبات» یافت (همان: ۲۶۶). در منشور بایقرا تعیین گردید تا مولانا دانشمند از اصول این صنعت تعدی نکرده و از تولید محصولات تقلبی توسط زیردستانش جلوگیری نماید. با سایر صنعت‌گران پوستین‌دوز رابطه خوب برقرار کند و اصول صحیح پوستین‌دوزی را به ایشان بیاموزد. آنان را از انجام امور خطا و غیراصولی بازدارد. همچنین تمامی جماعت پوستین‌دوز هرات ملزم به پیروی از مولانا گردیده و مکلف شدند در تمامی اصول برش، دوختن، خورش، و مالش می‌بایست از اصول وی تجاوز نمایند (همان: ۲۶۶). جماعت موسوم به «طاقیه‌دوز» نیز دسته‌ای دیگر از جامه‌بافان بودند که در کار تولید نوعی کلاه مخصوص با نام «طاقیه» تخصص داشتند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۴۰). «قورچق» از جنس نمد بود که بر دور کلاه می‌پوشیدند. در واقع، قورچق یکی از محصولات نمدمالی در خراسان و ماوراءالنهر عهد تیموریان بود (امیرعلیشیر نوایی ۱۳۶۳: ۱۱). به عهد شاهرخ در بازار هرات و خصوصاً در حوالی دروازه ملک جماعتی از دوزندگان به دوخت «کله‌پوش» اشتغال داشتند (واعظ کاشفی ۱۳۵۶: ج ۲، ۴۸۷). استقرار در بخشی از بازار شهرهای منطقه و برخورداری از ساختار مبتنی بر رئیس، کلاتر، و جماعتی از صنعت‌گران زیرمجموعه آن صنف جامه‌بافان را به گروه اجتماعی مستقل و منسجمی در بازار تبدیل کرد.

۳.۴ گروه خیمه‌دوزان، کیسه‌دوزان، و ترکش‌دوزان

خیمه‌دوزی نیز در زمره صنایع مرتبط با نساجی در عهد تیموریان است و خیمه‌دوزان از صنعت‌گران شناخته شده در بازار شهرهایی چون هرات، بلخ، سمرقند، و بخارا بودند. از نوعی پارچه ضخیم و نیز طناب برای دوخت خیمه استفاده می‌گردید (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۲۴). یکی از محصولات تولیدی این صنف از صنعت‌گران سایبان‌های نقش‌دار بود که در دربارهای تیموریان بسیار از آن استفاده می‌شد (مازندرانی بی‌تا: ب ۴۹). سفارشات خرید این محصول را دیوان اعلی در دفتر توجیهاات وارد می‌کرد و عامل دارالضرب حکومتی وظیفه پرداخت حق‌الزحمه خیمه‌دوز را به عهده داشت (همان). تن‌خواه مربوط به خرید هرگونه کالا از جماعت صنعت‌گر را دیوان اعلی از اموال متعلق به دیوان تعیین می‌نمود (همان: ب ۵۲). از صنعت‌گران به نام و خبره این حرفه در بازار هرات مولانا «میرارغوان»

بود (امیرعلیشیر نوایی ۱۳۶۳: ۴۴). صنعت «موی تابی» به ریسندگی روی مواد خام از موی بز، اسب، و شتر اشتغال داشت که نوعی ریسندگی محسوب می‌شد (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۶۳). از محصولات تولیدی جماعت موی تاب برای خیمه‌دوزی استفاده می‌شد. صنعت کیسه‌دوزی در زمره صنایع پروتوق هرات بود. «مولانا زین» از شعرای طنزپرداز قرن نهم هجری به این صنعت اشتغال داشت (امیرعلیشیر نوایی ۱۳۶۳: ۲۳). هم‌چنین صنعت گران «ترکش دوز» نیز به کار دوخت کیف، وسایل چرمی کوچک، و برخی یراق‌آلات مشغول بودند. درفش و سوزن مخصوص ترکش‌دوزی مهم‌ترین ابزارها در این صنعت بود (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۶۵).

۴.۴ گروه قالی‌بافان و حصیربافان

صنعت فرش و قالی‌بافی در زمره صنایع پروتوق در عهد تیموریان بود. هرات بزرگ‌ترین مرکز تجمع جماعت موسوم به قالی‌بافان بود. جماعت قالی‌باف بر دو گروه بودند. گروهی را سندس‌باف و دیگری را عبقری‌باف می‌خواندند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۷). انواع قالی با طرح‌های متنوع در کارگاه‌های قالی‌بافی هرات تولید می‌شد. یکی از این کارگاه‌ها را استاد «علی‌شاه قالی‌باف» مدیریت می‌کرد. سلطان‌حسین بایقرا هدایایی را به پاس زحمات هنری و صنعتی‌اش بدو تقدیم داشت و در منشوری او را ستوده:

یکی فرش چون جنت آراسته	جهانی به نظاره برخواسته
ز ایران‌بلاد و ز توران‌زمین	ز هر بقعه کآن هست مردم‌نشین
ندارد کسی مثل این فرش یاد	که صد رحمت بر آن دست باد

(همان: ۲۶۸)

استاد «علی‌شاه قالی‌باف» به‌عنوان رئیس جماعت قالی‌باف شاغل در بازار هرات منصوب گردید (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۷).

قالی‌بافان در شهر هرات برای خود محله‌ای داشتند که نزدیک «درب عراق» بود (واعظ ۱۳۵۱: ۵۲). آنان در زمره گروه‌های اجتماعی بودند که برای خویش رئیس داشتند و منشور ریاست جماعت قالی‌باف را بایقرا صادر می‌کرد (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۸). درواقع، صنعت‌گرانی که در کارگاه‌های سلطنتی مشغول بودند تحت نظر منصبی به‌نام کلاتر بودند که ریاست آنان را داشت و رابطشان با امیر تیموری بود (زمچی اسفزاری ۱۳۳۸:

ج ۲، ۳۰-۳۱). پوستین‌دوزان و کفش‌گران نیز مانند قالی‌بافان صاحب رئیس بودند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۱-۲۶۷). اصناف صنعت‌گران با این که در برخی از امور مربوط به تولید یا مسائل داخلی اعضا دارای حق تصمیم‌گیری بودند، اما حقوق سیاسی نداشتند. در واقع، رئیس هر صنف بود که مالیات را از ایشان دریافت می‌کرد و مواردی که به دستگاه حکومت مرکزی مربوط بود را مدیریت می‌کرد (Asimov and Bosworth 1998: 340). این وضعیت در خصوص اصناف تجاری نیز وجود داشت.

صنعت موسوم به «بوریایی» در کار بهره‌گیری از نی برای بافت حصیر فعالیت داشت. با استفاده از نی شکافته‌شده حصیر تولید می‌شد. در بازار هرات راسته‌ای از این صنعت‌گران در عهد تیموریان وجود داشتند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۴۶). آنان در زمان جانشینان تیمور و به‌ویژه در عهد حکمرانی کوتاه‌مدت «خلیل سلطان» در بازار سمرقند جایگاه ویژه‌ای داشتند. «بساطی سمرقندی»، از شاعران سمرقندی سده نهم هجری، حرفه حصیربافی داشت و حتی در شعر نیز تخلص حصیری را برای خویش برگزید (دولت‌شاه سمرقندی ۱۳۸۲: ۳۵۲). ایشان مقام رئیسی این گروه از صنعت‌گران را یافت و در بسیاری از مراسمات و مجالس حکومتی حضور داشت.

۵.۴ گروه فلزکاران و آبگینه‌کاران

کار روی انواع فلزاتی چون آهن، مس، روی، و طلا در حیطه کاری جماعت صنعت‌گران فلزکار بود. در عهد تیموریان، آثار پدیدآمده در صنایع فلزکاری به‌لحاظ کمی حجمی کم داشت و بیش‌ترین آن‌ها مربوط به امور نظامی بود. صنعت فلزکاری خراسان در قرون پنجم و ششم هجری رونق بسیاری داشت. این روند با حمله مغول دچار رکود گردید و از رونق افتاد. فلزکاران به‌ناچار راه موصل و بغداد را در پیش گرفتند و فلزکاری در آن نواحی رونق گرفت (احسانی ۱۳۶۸ ب: ۱۸۵). در دوره ایلخانی نیز بارقه‌هایی از رونق دوباره این صنعت در نواحی و شهرهای نیمه غربی ایران و فارس نمایان گردید. با وجود این، مناطق خراسان و ماوراءالنهر کماکان بر اثر عواقب یورش مغول در عرصه فلزکاری جایگاهی نداشتند. صنعت فلزکاران خراسان و ماوراءالنهر تحت حمایت امرای تیموری احیا شدند و در کار خویش رونقی دوباره یافتند (گروبه و شرآتو ۱۳۷۶: ۵۸).

پیرو این شرایط، آهن‌گری و کار روی فلز آهن در زمره فعال‌ترین صنایع در بازار شهرهایی چون هرات، سمرقند، و بخارا در عهد تیموریان گردید (سیفی بخاری ۱۳۶۶:

۱۹). آهن‌گران در برخی شهرهای خراسان و ماوراءالنهر برای خود محله داشتند. در سمرقند و هرات محله‌ای با نام آهن‌گران وجود داشت (شامی ۱۳۶۳: ۱۷۰). از دیگر کاربردهای صنعت فلز ساخت توپ برای توپچیان لشکر تیموریان است. تیمور توپ‌سازان و توپچیان را از نواحی آناتولی به ماوراءالنهر انتقال داد. آنان از هنر فلزکاری سمرقند در ساخت توپ جنگی بهره بردند (کلاویخو ۱۳۸۴: ۲۸۵). زره جنگی و تیروکمان فلزی از دیگر محصولات تولیدی جماعت فلزکار بود. در یکی از برج‌های سمرقند، کارگاهی برای ساخت زره ایجاد گردید که بیش از هزار فلزکار در آن مشغول به کار بودند. کار آن‌ها به صورت شبانه‌روزی بود. تیمور زره و کمان موردنیاز سپاهیان را اختصاصاً از این کارگاه تهیه می‌کرد (همان: ۲۸۷). این کارگاه در زمرة کارگاه‌های دولتی تیموریان قرار داشت که در یکی از تولیدات عمده خود بالغ بر سه‌هزار زره فولادی را برای سپاه تیمور ساخت که نشان خاص آن‌ها کرباس سرخ بر پشت زره‌ها بود (همان: ۲۸۹). ساخت کمان برای استفاده نیروهای نظامی به شکل‌گیری صنعتی به نام «کمان‌گری» منجر شد. کمان‌گران ارتباطی مستقیم با حکومت تیموریان داشتند و در بازار هرات راسته مختص به خویش داشتند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۳۷). از کمان‌گران برجسته و مشهور بازار هرات در سده نهم هجری و عهد حکمرانی بایقرا می‌توان به «مولانا بقایی» اشاره داشت (امیرعلیشیر نوایی ۱۳۶۳: ۶۸).

صنعت سوزن‌گری در زیرمجموعه فلزکاری قرار داشت و کار آن ساخت سوزن برای خیاطان و کاربرد در دوزندگی پوشاک بود (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۶۶). سوزن‌گران تحت قیادت رئیس صنف فلزکار بودند و از اصول و قوانین فلزکاران تبعیت می‌کردند. زرگرها نیز در زمرة صنعت‌گران فعال در بازار هرات بودند. جمعی کثیر از افراد بدین حرفه اشتغال داشتند (همان: ۵۹).

صنعت شیشه در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم هجری در شهرهای ماوراءالنهر و اختصاصاً شهر سمرقند رونقی بسیار داشت. از این صنعت باعنوان «آبگینه‌گری» یاد شده و نام‌هایی چون «مولانا محمد آبگینه‌گر» از سرآمدان این گروه اجتماعی به‌شمار می‌رفت (واصفی هروی ۱۳۴۹: ج ۱، ۷۵). جام‌های سلطنتی، شیشه‌های عمارات، ظروف، و جام‌های آشامیدنی از عمده‌ترین تولیدات به‌دست‌آمده از شیشه در صنعت آبگینه‌اند (همان: ۷۶). رفته‌رفته گروهی از صنعت‌گران آبگینه‌کار در خراسان و ماوراءالنهر سر برآوردند که در ساختار اجتماعی شهرهای نواحی مذکور صاحب جایگاه مختص خویش گردیدند.

۶.۴ گروه حجاران

حجاران خراسان و ماوراءالنهر با استفاده از انواع سنگ‌های معدنی سنگ‌های ساختمانی متنوعی تولید می‌کردند. ناحیه بدخشان در زمره مهم‌ترین مراکز حجاری در عهد حکمرانی تیمور بود. جماعتی قابل‌توجه از اهالی این ناحیه در این صنعت اشتغال داشتند. اهمیت معادن لعل بدخشان تا بدان‌جا رسید که امیران تیموری برای نظارت مستقیم بر روند استخراج و بارگیری آن منصب داروغگی معادن بدخشان را ایجاد کردند. در فرمانی از سلطان حسین بایقرا، داروغگی کان‌های لعل و جواهر ولایت بدخشان به مولانا ظهیرالدین عیسی بن فریدالدین عطار سپرده شده است. بایقرا در این فرمان به ارزش مالی و اهمیت این معادن اشاره دارد (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۰۱-۲۰۳). معادن بدخشان منبعی ارزش‌مند برای تزریق منابع مالی به خزانه هرات بود و در گردش مالی تیموریان هرات اهمیت ویژه داشت. خراسان و به‌ویژه شهر نیشابور به‌سبب استحصال معادن ارزش‌مند فیروزه اهمیت داشت (کلاویخو ۱۳۸۴: ۱۹۰). بایقرا مسئولیت عرضه و فروش محصولات حجاری بدخشان در بازارهای خراسان را به مولانا ظهیرالدین سپرد و مطابق فرمان بایقرا از پرداخت هرگونه عوارضی معاف گردید (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۰۴). لاجورد و یاقوت از دیگر سنگ‌های استحصالی از ناحیه بدخشان بود. به یاقوت استحصالی از آن‌جا «بلخشی» می‌گفتند (ابن بطوطه ۱۳۷۶: ج ۱، ۴۶۱). استاد شمس‌الدین سنگ‌تراش از برجسته‌ترین حجاران منطقه هرات بود که خدمت امیرعلیشیر نوایی می‌کرد. تخصص وی در تراش سنگ مرمر بود (خواندمیر ۱۳۷۸: ۹۹).

۷.۴ گروه سفال‌گران، تنور‌گران، و کاسه‌گران

مهم‌ترین و عمده‌ترین مرکز تولید سفال در خراسان شهر نیشابور بود. لذا جمعیت استادکاران و شاگردان شاغل در سفال‌گری نیشابور گروهی قابل‌توجه بودند. پیشینه این صنعت در نیشابور به قبل از تیموریان برمی‌گردد (قائینی ۱۳۸۳: ۸۳). در واقع، سفال نیشابور براساس الگو و سبک سفال آبی و سفید چینی و عمدتاً در ایلخانان شکل گرفت. نیشابور مرکز تجمع بخش قابل‌توجهی از اصناف سفال‌گر خراسان تا پایان عهد تیموریان بود (تاکستن ۱۳۸۴: ۶۶-۶۸).

باین‌اوصاف، صنعت سفال خراسان و ماوراءالنهر تیموری متأثر از طرح‌های سفال چینی است. تلاش‌های بسیاری برای تولید سفال به سبک و سیاق چینی انجام گرفت تا آن‌که در

عهد حکمرانی سلطان حسین بایقرا، حاج محمد نقاش پس از انجام آزمایش‌های طولانی در هرات توانست ظروفی را به‌مانند ظروف چینی پدید آورد (رویمر و دیگران ۱۳۷۸: ۴۱۲). «تنورگری» در زمره صنایع مرتبط با سفالگری به‌شمار می‌رفت. در هر خانه‌ای برای پخت نان تنوری برپا بود و این مسئله به رونق تنورگری خراسان کمک شایانی کرد. استفاده از چرخ مخصوص برای حالت‌دهی به گِل و نیز بهره‌گیری از خاک رس و نیز استفاده از کوره برای خشک‌کردن سفال‌های شکل‌گرفته اصلی‌ترین ابزارهای جماعت تنورگران در سده نهم هجری بودند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۲۶). صنعت «کاسه‌گری» در شهر مشهد بیش‌تر رونق داشت. «مولانا مشرقی» و «مولانا سعدی» از شاعران سده نهم هجری در مشهد بودند که به این صنعت اشتغال داشتند (امیرعلیشیر نوایی ۱۳۶۳: ۴۲-۴۳). گروه سفال‌گران در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر به گروهی اجتماعی مستقل مبدل شدند که از خلال نقش تولیدی خویش دارای جایگاه اجتماعی شدند.

۸.۴ گروه شمعریزان، چوب‌کاران، و تیرتراشان

صنعت شمعریزی از صنایع بارونق در هرات بود. از صنعت‌گران به‌نام آن می‌توان به مولانا غیاث‌الدین شمعریز اشاره داشت (واعظ ۱۳۵۱: ۱۰۵). در واقع، شماع کسی بود که شمع می‌ساخت. صنف موسوم به شماعان در راسته‌بازار هرات غرفه و کارگاه داشتند (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۵۶).

آثار حکاکی بر چوب در عهد تیموریان از اسلوب و شیوه دوره مغول پیروی می‌کرد. از نمونه‌های بارز آن می‌توان به درب مدرسه الغیبیگ در سمرقند اشاره کرد که از چوب ساخته شد (دیماند ۱۳۶۵: ۱۲۴). آثاری از رحل قرآن از جنس چوب نیز مربوط به عهد تیموریان بر جای مانده است. روی درب‌های چوبی «گور میر» در سمرقند تکنیک‌ها و فنون خاتم‌کاری از آبنوس و عاج به‌کار گرفته شد. از مهم‌ترین ویژگی‌های خاص صنعت چوب‌سازی این دوران جفت‌وجورکردن و درهم‌تاییدن دو لایه از نقش برجسته‌های اسلیمی است (رویمر و دیگران ۱۳۷۸: ۴۱۴). صنف موسوم به «تیرتراشان» در بازار هرات قائل به افرادی بود که روی چوب کار می‌کردند. اهمیت صنف مذکور تا بدان‌جا بود که در عهد سلطان حسین بایقرا منصبی باعنوان کلانتری تیرتراشان وجود داشت (خواندمیر نسخه خطی: ۷۵). سیفی بخاری از اصطلاح «درودرگر» برای معرفی این صنعت‌گران بهره برده است. آنان در زمره اصناف صنعت‌گر فعال در بازار هرات مقارن قرن نهم هجری بودند.

بررسی نقش و جایگاه صنعت گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان ۱۴۹

توان چو ارّه تمنای دست‌بوسش کرد اگر چو گردِ بر او بود دو سر ما را
(سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۱۴)

۹.۴ گروه چرم گران و کفش گران

داده‌های مرتبط با صنف چرم گران عهد تیموری بسیار ناچیز و مبهم است. هرچند چرم‌گری از صنایع پیشینه‌دار در بازار هرات بوده که قدمت آن به عهد غوریان بازمی‌گشت. چرم گران از مواد خام پوست حیوانات برای استحصال چرم استفاده می‌شد (واعظ ۱۳۵۱: ۴۲). تولید کفش، و به اصطلاح به کاررفته در آن دوران «پای‌پوش»، یکی از موارد استعمال چرم است. کفش‌ها در سه نوع ساق‌بلند، نیم‌ساق، و بدون ساق تهیه می‌شد. کفش‌های تولیدی برای شاهان تیموری با فلزات گران‌بها نیز تزئین می‌شد. از دیگر انواع کفش می‌توان به نیم‌چکمه‌های بنددار از جنس چرم اشاره داشت (دادور و پورکاظمی ۱۳۸۸: ۴۰). موارد کاربرد کفش‌های ساق‌بلند و نیز چکمه‌های بنددار برای سواره‌نظام تیموریان بوده است.

صنعت کفش‌گری، هرچند در مقیاس کوچک، در خراسان وجود داشته است. عمده مواد خام مورداستفاده جماعت کفش گران از چرم حیواناتی از قبیل بز و گاو بود. از سرآمدان صنف کفش‌گری هرات در عهد بایقراپی استاد سلطان‌علی کفش‌گر بود. کفش‌های تولیدی او آن‌چنان دوام داشت و از طراحی خوبی برخوردار بود که بنابر منشوری از سلطان حسین بایقرا استادان بلغاری تا هنرمندان قندهاری در فنون این صنعت او را قبول داشتند (نظامی ۱۳۵۷: ج ۱، ۲۶۸-۲۶۹)؛ لذا به سبب تبحر بالا و توانایی خاص در این صنعت به مقام پیشوایی جماعت کفش گران هرات منصوب گردید (همان). سیفی بخاری از این صنعت در مجموعه مشاغل بازار هرات یاد کرده است:

ای شوخ کفش‌دوز که بردی قرار من با غمزه تو مشت و درفش است کار دل
تا دانه‌های خال تو زد نقش بر دلم کیمخت وار گشت سیه‌روزگار من
کردیم کرسی تو دل پاره‌پاره را بنشین و بخیه کش مه من در کنار من
گر دل ز دست رفت بدین خوش‌دلم که هست در دست یار کوبه، مرا یادگار دل
(سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۴۷)

در ماوراءالنهر عهد شاه‌رخ، از پوست بره سفید چکمه‌هایی زیبا تولید می‌شد که گاهی به‌عنوان پیش‌کش و هدیه تقدیم اعیان و بزرگان می‌شد (واعظ کاشفی ۱۳۵۶: ج ۲، ۴۰۲).

۵. مالیات‌های اخذشده از گروه صنعت گران

عمده‌ترین مالیات دریافتی از جماعت صنعت‌گر و محصولات تولیدی آنان مالیات «بنیچه» بود. در واقع، بنیچه مالیاتی با دایره شمول گسترده بود که از اقشار و طبقات گسترده‌ای از جامعه عهد تیموریان دریافت می‌شد. بنیچه برای گروهی از اصناف به صورت دسته‌جمعی وضع می‌شد (فلور ۱۳۷۸: ذیل مدخل «بنیچه»). در واقع، بنیچه مالیاتی صنفی به‌شمار می‌رفت (همان). بنابر برخی فرامین و منشورهای بایقرا مربوط به اواخر سده نهم، بنیچه مالیات دریافتی از جماعت نساجان هراتی بود که گاهی در فرامین معافیت مالیاتی اصناف هرات آمده است (زمچی اسفزاری بی تا: ۱۵۴). پیشه‌وران و تجار، طناب‌سازان، طباخان و نانویان، فلزکاران و درودگران، و به‌طور کلی طبقه صنعت‌گران خراسان و ماوراءالنهر این مالیات را به دولت تیموریان می‌پرداختند. درآمد بنیچه به خزانه شاهی واریز می‌شد و شاه و دربارش به‌طور مستقیم از درآمد آن استفاده می‌کرد (رویمر و دیگران ۱۳۷۸: ۲۶۱-۲۶۲).

بخش دیگری از مالیات‌های دریافتی از صنعت‌گران از کالاهای تولیدی دریافت می‌گردید. در فرمانی از شاهرخ تأکید او بر کاستن عوارض از هفت درصد به پنج درصد در خصوص صابون‌های تولیدی منطقه دامغان دیده می‌شود. این فرمان نشان می‌دهد که در دوره شاهرخ از محصولات و کالاهای تولیدی نیز مالیات دریافت می‌شد (خانیکوف ۱۳۷۵: ۸۷). این قسم مالیات با عنوان تمغا شناخته می‌شد. فی الواقع تمغا مالیاتی قائل به محصول بود. نوعی از تمغا مختص محصولات تولیدی بخش صنعت بود و نوعی دیگر مختص اجناس و کالاهای تجاری بود که از طبقه تجار دریافت می‌شد. در حکم‌رانی تیمور، میزان دریافتی مالیات موسوم به تمغا از صنعت‌گران و تولیدات آنان در شهر سمرقند بیش از سایر مناطق بود. این مبالغ بخش عمده‌ای از دریافتی خزانه را به خود اختصاص می‌داد. مبلغ کل دریافتی تمغای صنایع دستی و تجارت این ولایت در سده هشتم هجری بیش از یک میلیون و شش‌صد هزار تمغا بود (Asimov and Bosworth 1998: 357). تمغا مالیاتی مربوط به صنوف مستقر در شهر بود. در دستورالکاتب، که در سده هشتم هجری تألیف شده است، از تمغا به‌عنوان مالیاتی یاد شده است که از جماعت شهری دریافت می‌گردید (نخجوانی ۱۹۷۶: ج ۲، ۱۳۸). باوجوداین، حسینی تربتی در تزوکات تیموری (حسینی تربتی ۱۳۴۲: ۳۰۸) گزارشی از دریافت تمغا از دوازده قبیله از مجموع چهل قبیله تحت امر تیمور ارائه داده است. این قبایل عبارت بودند از: برلاس، ترخان، ارغون، جلاپر، تولکچی، دولدی، مغول، سلدوز، طوغای، قپچاق، ارلات، و تاتار (همان). گویا روند اخذ تمغا در

عهد جانشینان تیمور به سمت جماعت شهری صنعت‌گر و تاجر بوده است. در قرن نهم هجری، روند دریافت تمغا از صنایع در منطقه ماوراءالنهر رشد چشم‌گیری یافت و درکنار درآمد حاصل از کشاورزی مبالغ قابل‌توجهی را عاید خزانه تیموریان ساخت (Asimov and Bosworth: 357).

توجه بدین نکته حائز اهمیت است که حیطة اقتدار دیوان مرکزی تیموریان صرفاً بر مناطق خراسان و ماوراءالنهر حاکمیت کامل داشت و به تبع آن دریافت مالیات‌ها تابع مجموعه اصول و قوانین بود. لذا در سایر نواحی تابعه تیموریان، هر یک از حاکمان محلی اصول و قواعد مختص به خویش داشتند (ibid.: 338). عدم یکسانی نظام دریافت مالیات‌ها در برهه‌هایی موجبات بی‌نظمی و اجحافات مالیاتی را در حق صنعت‌گران و صنایع در پی داشت. دیوان مرکز تیموریان تمامی صورت مبالغ دریافتی از اصناف صنعت‌گر را در دفتری مخصوص به‌ثبت می‌رساند (مازندرانی بی تا: ب ۵۸). این دفتر نام دفتر مفردات یا ارباب دیوان مفردات را داشت و یکی از دفاتر هفت‌گانه مالی در دیوان حکومت‌های قرون هشتم تا یازدهم هجری بود. دفتر مفردات دفتری بود که در هر ولایتی هزینه‌های یک‌ساله در آن نگه‌داری می‌شد (همان: ب ۵۳).

عمده مشاغل صنایع‌دستی در بازار هرات در قرن نهم هجری مشمول مالیات تمغا می‌شدند. صنّف بافندگان سالانه مبالغی را به‌عنوان مالیات حاصل از کسب‌وکار خویش به‌رسم تمغا به خزانه هرات می‌پرداختند. جماعت والاباف یکی از این گروه‌ها بود (سیفی بخاری ۱۳۶۶: ۲۷). دریافتی مالیات از صنایع‌دستی از دوران شاه‌رخ به بعد غالباً به‌صورت بخشی از تولید بود و پرداخت مالیات به‌صورت جنسی بر دیگر اقسام پرداخت تفوق داشته است (پطروشفسکی ۱۳۴۴: ج ۲، ۲۰۳). پس از بروز اختلاف میان الغ‌بیک و فرزندش (عبداللطیف)، عبداللطیف در بلخ علم مخالفت برافراشت و در ۸۵۳ ق تمغای اصناف بلخ را ملغی اعلام کرد (زمچی اسفزاری ۱۳۳۸: ج ۲، ۱۵۰). ابوسعید تیموری در ۸۶۵ ق، به احترام و اعتزاز خواجه احرار، تمامی مالیات تمغای شهر بخارا و سایر ممالک ماوراءالنهر را بخشید (همان: ۲۵۰).

۶. نتیجه‌گیری

موضوع محوری در نوشتار حاضر جایگاه اجتماعی و نقش گروه صنعت‌گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان است. مناطق مذکور در زمره مهم‌ترین حوزه جغرافیایی تحت

تملک دودمان تیموری به شمار می‌رفتند. مناطق خراسان و ماوراءالنهر در سالیان پیش از ظهور تیموریان تجربه ویرانی و کشتار مغول را از سر گذرانید و پیرو آن آسیب‌های مادی و خسارات انسانی بسیاری را متحمل شدند. در دوره ایلخانی نیز بر وخامت حال و روز صنایع خراسان و ماوراءالنهر افزوده شد. ظهور تیمور در ماوراءالنهر به انتخاب سمرقند به‌عنوان مرکز حکمرانی تیموریان منجر شد. تیمور به خلاً منطقه از گروه صنعت‌گران واقف بود؛ لذا برای جبران خلاً مذکور و بازگرداندن اوضاع صنعتی منطقه به وضعیت شکوفا و پررونق گذشته از سیاست انتقال صنعت‌گران به شهرهای ماوراءالنهر و خراسان بهره برد. وضعیتی از مهاجرت معکوس به جبران زیان‌های یورش مغول در منطقه ماوراءالنهر و خراسان روی داد. نوع رابطه گروه صنعت‌گران خراسان و ماوراءالنهر با حکومت تیموریان در بسیاری از موارد تعیین‌کننده نقش و جایگاه آنان در شهرهای این منطقه بود. کمک به رشد جمعیت صنعت‌گر شاغل در شهرهای ماوراءالنهر و خراسان، نظارت بر کار هر یک از اصناف مذکور، و نیز صدور انواع احکام و مناشیر برای اصناف صنعت‌گر، همگی، برای تنظیم رابطه حکومت تیموریان با جماعت صنعت‌گران صورت پذیرفت. جنبه دیگر کارکرد گروه صنعت‌گران، از خلال فعالیت‌های تولیدی آنان و رشد و بالندگی چند صنعت متنوع در خراسان و ماوراءالنهر، خود را نشان داد. این قسم از کارکرد گروه صنعت‌گران به شکل‌گیری جایگاه اجتماعی برای اصناف مرتبط با صنعت در شهرهای خراسان و ماوراءالنهر منجر شد که با بهره‌گیری از قابلیت‌های جغرافیایی و طبیعی منطقه به رونق هر چه بیش‌تر کار اصناف صنعت‌گر یاری رساند.

کتاب‌نامه

- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸ الف)، *جلدها و قلم‌دان‌های ایرانی*، تهران: بی‌جا.
- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸ ب)، *هفت‌هزار سال هنر فلزکاری در ایران*، تهران: علمی و فرهنگی.
- بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۳۶)، *الغ‌بیگ و زمان وی*، ترجمه حسین احمدی‌پور، تبریز: کتاب‌فروشی چهر.
- بلانت، ویلفرد (۱۳۸۷)، *جاده زرین سمرقند*، ترجمه رضا رضایی، تهران: عمران.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولوویچ (۱۳۴۴)، *کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول*، ۲ ج، ترجمه کریم کشاورز، تهران: دانشگاه تهران.
- تاکستن، حیدر و دیگران (۱۳۸۴)، *تیموریان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- جوینی، علاءالدین عظاملک (۱۳۸۵)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، ۳ ج، تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.

بررسی نقش و جایگاه صنعت‌گران خراسان و ماوراءالنهر در عهد تیموریان ۱۵۳

حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۷۰)، *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو*، تصحیح غلامرضا وره‌رام، تهران: اطلاعات.

حسینی تربتی، ابوطالب (۱۳۴۲)، *تزوکات تیموری*، تهران: اسدی.

خانیکوف، نیکولای ولادیمیروویچ (۱۳۷۵)، *سفرنامه خانیکوف*، ترجمه اقدس یغمائی و ابوالقاسم بی‌گناه، مشهد: آستان قدس رضوی.

خنجی، فضل‌الله بن روزبهان (۱۳۵۵)، *مهمان‌نامه بخارا*، به‌اهتمام منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۳۳)، *حبيب السیر*، ج ۴، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۸)، *مکارم/اخلاق*، تصحیح محمداکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (بی‌تا)، *نامه نامی*، نسخه خطی، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۳۴۱۱.

دادور، ابوالقاسم و لیلا پورکاظمی (۱۳۸۸)، «پای‌پوش ایرانیان در نگاره‌های دوران ایلخانی تیموری و صفوی»، *مطالعات هنر اسلامی*، ش ۱۰.

دیماند، س. م. (۱۳۶۵)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی. رحمتی، محسن (۱۳۹۴)، «اوضاع اقتصادی خراسان در عهد سلطان ابوسعید گورکان»، *پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی*، س ۴، ش ۲.

رفیعی، امیر تیمور (۱۳۸۶)، «سیری در اوضاع اقتصادی خراسان بزرگ در عهد تیموری»، *تاریخ*، دانشگاه آزاد محلات، س ۲، ش ۶.

رویمر، هانس‌روبرت و دیگران (۱۳۷۸)، *تاریخ تیموریان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: جامی.

زمچی اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، ۲ ج، تصحیح محمدکاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.

زمچی اسفزاری (بی‌تا)، *منشآت*، نسخه خطی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۱۳۷۱۸.

ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۶)، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران: آگه.

دولت‌شاه سمرقندی، دولت‌شاه بن بختیشاه (۱۳۸۲)، *تذکره الشعراء*، تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.

سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳)، *مطلع السعدین و مجمع البحرین*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سیفی بخاری (۱۳۶۶)، «صنایع البدایع»، به‌کوشش نجیب مایل هروی، *رایزنی فرهنگی ایران*، اسلام‌آباد، ش ۱۰.

سیفی هروی، سیف بن محمد (۱۳۸۳)، *تاریخ‌نامه هرات*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: اساطیر.

- شامی، مولانا نظام‌الدین (۱۳۶۳)، *ظفرنامه*، از روی نسخه فلیکس تاور، تصحیح پناهی سمنانی، تهران: کتاب بامداد.
- شیرزاده، اکبر (۱۳۹۰)، «پژوهشی در فن پارچه‌بافی در دوره مغول و تیموریان»، بخش ۴، *نساجی امروز*، ش ۱۱۱.
- امیرعلیشیر نوایی، علیشیرین کیچکنه (۱۳۶۳)، *مجالس النفائس*، به اهتمام علی اصغر حکمت، تهران: منوچهری.
- فلور، ویلم (۱۳۹۳)، *دانش‌نامه جهان اسلام*، ذیل مدخل «بنیچه»، ج ۴، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی. قائینی، فرزانه (۱۳۸۳)، *حوزه آبگینه و سفالینه‌های ایران*، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کلاویخو، روی گونسالس (۱۳۸۴)، *سفرنامه کلاویخو*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی. گروه، ارنست و امبرتو شرآتو (۱۳۷۶)، *هنر ایلیخانی و تیموری*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- مازندرانی، عبدالرحمن بن محمد بن کیا (بی‌تا)، *رساله فلکیه*، نسخه خطی، تهران: کتاب‌خانه مجلس، ۶۵۴۴.
- نخجوانی، محمد بن هندوشاه (۱۹۷۶ م)، *دستور الکاتب فی تعیین مراتب*، ج ۲، تصحیح عبدالکریم علی اوغلی علی‌زاده، مسکو: فرهنگستان علوم آذربایجان.
- نظامی باخرزی، نظام‌الدین عبدالواسع (۱۳۵۷)، *منشأ الأتشاء*، ج ۱، به کوشش رکن‌الدین همایون فرخ، تهران: دانشگاه ملی.
- واصفی هروی، زین‌الدین محمود (۱۳۴۹)، *بدايع الوقایع*، ج ۱، تصحیح الکساندر بلدروف، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- واعظ کاشفی، حسین (۱۳۵۰)، *فتوت‌نامه سلطانی*، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- واعظ کاشفی، فخرالدین علی بن حسین (۱۳۵۶)، *رشحات عین الحیات*، ج ۲، تصحیح علی اصغر معینیان، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- واعظ، اصیل‌الدین عبدالله (۱۳۵۱)، *مقصد الأقبال سلطانیه و مرصد الآمال خاقانیه*، تصحیح نجیب مابل هروی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷)، *ظفرنامه*، ج ۲، تصحیح سعید میرمحمد صادق و عبدالحسین نوایی، تهران: کتاب‌خانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

Asimov, M. S. and C. E. Bosworth (1998), *History of Civilization of Central Asia*, vol. IV, UNESCO.

Starr, Frederick S. (2013), *Lost Enlightenment Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane*, Princeton University Press.

Subtelny, M. E. (1998), "Socio Economic Basis of Cultural Patronage under the Later Timurids", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 20, no. 4.